

TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TASVIR QIYOSIY TAHLIL KO'ZGUSIDA

Yu.Karimova
JDPI dotsenti, f.f.n.

Iste'dodli yozuvchi zamonasining ilg'or vakili, o'z xalqi, millatining quvonchiga sherik, g'am-u tashvishlariga hamdard, qulog'i hamisha xalqning ko'ksida bo'lishi barobarida uning qalbidagi hayajonini darhol seza-digan, ilg'aydigan (A.Qahhor) bashariy taraqqiyoti, madaniy, ma'naviy, ruhiy yuksalish uchun kurashuvchi, ta'sir ko'rsatuvchi faol ijodkordir.

O'tmishni va bugunni yaxshi biladigan, hayotiy saboqlarni o'qigan va uqqan, ma'naviy yuksak, ijodiy fantaziyasi boy yozuvchining hamma vaqt o'quvchisiga aytadigan gapi bo'ladi. Yana shu zarur gapga mos keladigan shakl, ijodiy yo'sini, tasvir va talqin topmaguncha, uni mukammallikka yertkazmaguncha orom olmaydi, tinib-tinchimaydi. Shuning uchun ham Abdulla Qahhor: "kitobni badiiy qilib mahorat bilan yozish ijodiy jasorat ko'rsatish demakdir. Biz ijodiy jasorat degan gapni juda kam va tortinib tilga olamiz. Bu to'g'risida tortinmasdan, baland ovoz bilan gapirish kerak. Chinakam badiiy asar yaratish – bor kuchini, butun ilhom va qobiliyatini sarf qilish demakdir. San'atning temir qonuni, kasb-korining talabi shudir",¹ - degan edi.

Badiiylik san'atning barcha turlari uchun yagona mezon sanaladi. Shuning uchun ham gap san'at, adabiyot haqida ketganda "badiiy asar", "badiiy obraz", "badiiy talqin", "badiiy haqiqat", "badiiy til" kabi atamalar ishlatiladi.

"Badiiy tasvir", ya'ni badiiy adabiyatdagi tasvir quruq emas, u his-tuyg'ularga yo'g'rilgan (emotsional)dirki, shu tasvir orqali muayyan o'y-fikr, hissiy kechinmalar ham ifoda etiladi.²

Adabiyotshunos olim B. Sarimsoqov aynan e'tiborini shu kechinmaga qaratgan holda: "Agar lirikada shaxs va uning tuyg'ularidan voqelikka qarab borilsa, eposda voqelikdan shaxsga qarab boriladi. Demak, u yoki bu voqea mavjud sezgi a'zolari orqali kelgan axborotning shaxs qalbidagi tuyg'ularga ko'rsatgan ta'siri tufayli uning ruhiyatida jonlanish kechadi. Mana shu jarayonda harakatga kelgan tuyg'ular aql-idrok bilan qo'shib, ijodkor ongida sintezlana boshlaydi - obraz tug'ila boshlaydi. U hayotdan o'z tuyg'u va aqli da'vat etayotgan g'oyani ifodalovchi voqealarni saralay boshlaydi. Demak, voqealarni tanlash, ularni muayyan izchillikda tasvirlash qahramonlar, xarakterlar faoliyati orqali kechadi.

Ijodkor ongida asarning voqealar tug'ilishi (sujeti), ularning muayyan tartibda bog'lanishi (kompozitsiyasi), voqealar tizimini harakatga keltiruvchi va dinamikasini ta'minlovchi personajlar, ularning faoliyati makoni va zamoni kabi badiiy ijod uchun zaruriy shartlar bajarilgach, uning eng qiyin va og'ir bosqichi – ijodkor ongini, qalbini cho'lg'ab olgan yukni ifodalovchi barcha narsalarni o'zida tasvirlovchi yoki ijodkorga epik kechinma hamrohlik qiladi",³ -deydi.

¹ Abdulla Qahhor. Asarlar: 5 jildlik. J5. Haq so'zning kuchi. T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. 123-bet.

² D.Quronov va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: "Akademnashr". 2010. 52-bet.

³ B.Sarimsoqov. Badiiylik asoslari va mezonlari. T.: 2004. 82-bet.

Olimning fikricha, kechinma barcha kishilar uchun xos xususiy bo‘lgani holda ijodkor ruhiyatida voqe bo‘ladigan kechinma – badiiy kechinmadir. Badiiy kechinma hayotiy voqealar namunasida tug‘ilgan taassurotlarni obrazlar vositasida qayta idrok etish, jonlantirishdir. Ana shu jarayonda barkamol obraz, mukammal tasvirning tug‘ilishi uchun badiiy kechinmaning ikki qanoti – ruhiy va aqliy uyg‘unlik barqaror bo‘lishi lozim. Ayniqsa, bu uyg‘unlik tarixiy romanlarda barqaror bo‘lishi lozimligini Abdulla Qodiriy romanlariga murojaat qilish orqali yanada tushunib yetamiz.

“Tarixiy voqealar boshimda shu qadar ko‘p go‘yo qaynar, menga tinchlik bermas edi. Ammo bu voqealarni qanday qilib bir ipga tizishni, qog‘ozga tushirishni tasavvur qilolmasdim”, – deydi Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanining yaratilishi haqida.

O‘z booshidan o‘tgan shunday bir holatni “Navoiy” romanining muallifi Oybek she’riy satrlarda ifodalaydi:

Tarix so‘qmoqlari izimdan cho‘tir,
Har bir xok shivirlar “bir lahza o‘tir”...
“Qushlar tili” piri – yurakda tilak,
Izlayman marvarid – qo‘limda elak.

Tarixiy mavzuga murojaat qilishning murakkab tomonlari ko‘pligini har ikkala yozuvchi ham yaxshi bilgan. Ijodkor o‘zi qalamga olayotgan davrni chuqur o‘rganishi, tarixiy haqiqatga to‘liq rioya qilishi, ayni paytda yaratayotgan asari badiiylkdan mahrum, quruq axborotga o‘xshab qolmasligi kerak. Undan tashqari yozuvchi tarixiy voqealarning bugungi kun uchun saboq bo‘ladigan tomonlarini topishi, uni mahorat bilan aks ettirishi lozimki, Oybek aytganidek, bu qo‘lda elak bilan marvarid qidirgan kabi mashaqqatli, nozik ish.

Tarixnavis yozuvchining badiiy tasvir yaratish mahorati, tarixiy voqea-hodisalar zamiriga qanchalik tushunib yetishi, hayot haqiqatini badiiy haqiqatga o‘ziga xos yo‘sinda o‘gira olgani qiyosiy tahlilda yanada ochiqroq namoyon bo‘ladi.

Romanning “Inqilob” bobida tasvirlangan qo‘zg‘olon bilan bog‘liq lavhalarni kitobxon hayajon va qiziqish bilan o‘qiydi. Ayniqsa, xalq g‘azabidan qochib O‘rdaga qamalib olgan Azizbek, do‘ppi tor kelgach, fuqarodan uzr so‘rashga chiqqandagi xalqning unga munosabati, Qodiriyning to‘liq ishonch bilan “aynan men yozganchadir”, degan javobini oqlaydi.

“- Sen bizlarga nima ishlarni qilmading? Kun sayin necha gunohsizlarni osdirg‘an, kesdirg‘an, bolalarimizni yatim, onalarimizni qon yig‘latqan sen emasmisan? Xanjaringni xayf ko‘rib mahallarga chayon solig‘i solg‘an, og‘alarimizni chayon zahri bilan o‘ldirgan kim edi? ket to‘ng‘iz, ket, tavba qilish zamoni o‘tdi, taqdiringga sen ham tan ber! – der edi xalq”.⁴

“O‘tkan kunlar”ning “Inqilob” bobidagi voqealari tarix bilan qiyoslanadigan bo‘lsa, 1847-yildagi Toshkent qo‘zg‘aloni yozuvchiga asos vazifasi o‘taganini ko‘ramiz. 1847-yil Toshkent qo‘zg‘aloniga kosib, hunarmand, mayda savdogarlar bilan birga Qo‘qon xonligi hukmronligidan norozi bo‘lgan yuqori tabaqa vakillari ham qatnashgan.

⁴ O‘sha kitob. 86-bet.

Adabiyotshunos Mahkam Mahmudov: “Qodiriy xalqning vahshiyona qirg‘inlarga, o‘z hukmdorlarining jabr-zulmiga qarshi qo‘zg‘alonini asarda muqarrar, qonuniy hodisa sifatida tasvirlaydi... Abdulla Qodiriy qo‘zg‘alon tasviridan tashqari, Yusufbek Hojining isyonga boshchilik qilishini tasvirlashda ham tarixiy manbalarga (Junayd Mulla Avaz Muhammad, Mulla Mirza Olim va boshqalarning asarlariga) asoslangan”,⁵ - deydi.

Tarixiy manbalarga e‘tibor qaratilsa, Yusufbek Hojining hayotda prototipi borligini ko‘ramiz. Tarixchi olim R.Nabiyevning quyidagi mulohazalari shu fikrga asos bo‘ladi:

“Mirza Olim (tarixchi – Y.K) uni Yusuf oqsoqol deb ataydi. Bundan shuni taxmin qilish mumkinki, Muhammad Yusuf to‘quvchilar ustaxonasining oqsoqoli yoki mahalla oqsoqoli bo‘lgan. Muhammad Yusufga Toshkent begining shaxsan murojaat qilishi uning obro‘li odamlardan bo‘lganini isbotlaydi. Nazarimizda, Muhammad Yusuf va unga o‘xshash kishilar qoloq, shafqatsiz idora usulidan, juda ko‘p moddiy talafot keltiruvchi va odamlarning yostig‘ini qurituvchi cheksiz vayronagarchilik urushlaridan, feodal nizolardan nafratlanishgan”.⁶

1847-yildagi Toshkent qo‘g‘aloniga ana shunday insonlarning norozichiligi sabab bo‘lgan.

Demak, 1847-yilgi Toshkent qo‘zg‘alonining yo‘lboshchilaridan biri bo‘lgan Parchabof mahallalik tarixiy shaxs Muhammad Yusuf oqsoqol Yusufbek hoji obrazi uchun asos bo‘lgan. Yusufbek hoji yozuvchining g‘oyaviy-badiiy maqsadiga ko‘ra romanda nafaqat bosh qahramon Otabekning otasi ayni paytda u yurtning otasi ham. Yusufbek hoji Toshkent hokimining mushovir maslahatchisi, Toshkentning mashhur a‘yonlaridan biri. Yozuvchi Yusufbek hojining ijtimoiy faoliyatini ham, oila bag‘rida: xonadon sohibi, ota, qaynota sifatidagi tutimlarini ham shu darajada samimiyat bilan tasvirlaydiki, “Yusufbek siymosining ma’naviy quvvati romandagi boshqa qahramonlarni o‘z aurasiga tortadi. Hoji qatnashmagan sahnalarda ham uning o‘tkir nigohi seziladi, voqelikda rostlik hukmronlik qiladi. Bu qahramonning salobati bor: oz gapiradi, ko‘p eshitadi, kam kuladi, musibatdan darhol ko‘zi yoshlanadi”.⁷

Qodiriy qalamining aqliy va hissiy kuchi doimo muvozanatda turganki, Yusufbek hoji aksariyat tarixiy asarlarda tasvirlangandek shafqatsiz, manfaatparast, faqat xalqining ustigagina yashaydigan feodal rahbar emas. Yusufbek hoji siyosiy, ijtimoiy ongi yetuk, o‘z davrining muammolarini teran anglagan inson. U o‘zaro qirg‘inlar yurtga ofat keltirishini, qipchoq bilan yovlashish parokandalikka olib kelishini yaxshi biladi. Qipchoqlarni dushman bilib, ularga qirg‘in uyushtirayotganlarga qarata: “ ... Biz qilich ko‘targanda, o‘ris bizga to‘p o‘qlaydir. Siz dunyoda o‘zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko‘rsangiz, men boshqa yovni har zamon o‘z yaqinimga yetgan ko‘raman”, — deydi.

Abdulla Qodiriy o‘quvchi ko‘z o‘ngida Yusufbek hoji obrazini mukammallikka olib chiqar ekan, ma’lum bir ramzlar, ishoralar, kichik shtrixlardan ham foydalanadi. “Uni (Yusufbek hojini — Y.K) bir o‘rinda chin dildan “Qur‘on”

⁵ M.Mahmudov. Talant va ijod falsafasi. T.: G‘.G‘ulom Nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1976. 90-bet.

⁶ Р.Набиев. Ташкентское восстание. 1847г. и его социально-экономические предпосылки. “Фан” 1966 стр 76

⁷ B.Karim. Qodiriy nasri — nafosat qasri. T. “O‘zbekiston”. NMIU. 2014. 30-b

va “Daloyil” mutolaasiga berilgan kishi sifatida tasvirlaydi... Abdulla Qodiriy bunday mo‘tabar kitoblar qadr-qiyamatini yaxshi biladi,. Demak, kitob mazmuni ortiga yashiringan sir-sinoatni, umummohiyatni anglab olish o‘quvchi ko‘z o‘ngida “Daloyil” o‘qiyotgan Yusufbek hoji siymosini yana serfazilat, ma’naviy-ruhiy dunyosi yanada bo‘rtib ko‘rinishiga sabab bo‘ladi. Chunonchi, Abdulla Qodiriy asarlarida mashhur kitoblar vositasida qahramonlarni yetiltirish, o‘sha ramz va ishoralar yordamida ularni tavsiflash usuli mavjud muhim adabiy-estetik hodisadir”.⁸

“Men turmushda ko‘rmagan, bilmagan narsam haqida hech narsa yozmayman...Men bir asar yozishdan oldin shu yozmoqchi bo‘lgan narsam haqidagi materiallarni puxta o‘rganib chiqaman”, — deya o‘z ijodiy prinsipidan og‘magan Qodiriy tarixnavis yozuvchining mas’uliyatini teran his etgani holda voqealar tasviriga “o‘zbek tarixining hazmi ko‘targan qadar” yondashdi.

Bizningcha, ana shu “tarixning hazmi ko‘tarish” funksiyasi badiiy tasvirning ruhiy va aqliy uyg‘unligini ta’minlagan omildir.

Yuqoridagi qiyosiy o‘rganishda kuzatganimizdek, his va aqlning natijasi o‘laroq yaralgan badiiy tasvir “ijodkorni faqat his-tuyg‘uga berilib real hayot talablaridan uzoqlashib ketishiga... yoki umuminsoniy axloq talablaridan chetga chiqishga yo‘l qo‘ymaydi”⁹, eng muhimi, noo‘rin tanqidlar gumon va shubhalar tug‘ilganda, xuddi Qodiriy kabi komil ishonch bilan “aynan men yozg‘anchadir” deya javob qaytarishga imkon beradi.

⁸ O‘sha manba.

⁹ B.Sarimsoqov. Badiylik asoslari va mezonlari. T.2004. 79-b